Науковий вісник Львівського національного університету
ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького

Scientific Messenger of Lviv National University
of Veterinary Medicine and Biotechnologies

ISSN 2519–2701 print
ISSN 2518–1327 online

doi: 10.15421/nvlvet8628
<http://nvlvet.com.ua/>

UDC 398(= 161.2)

Zomorphic images of Ukrainian folklore: demiurge birds in the Ukrainian winter calendar ritual poetry

O.S. Shutak, N.A. Konoplenko, M.V. Podoliak

Stepan Gzhytskyi National University of Veterinary Medicine and Biotechnologies, Lviv, Ukraine

Article info

Received 16.01.2018
Received in revised form
16.02.2018
Accepted 20.02.2018

Stepan Gzhytskyi National
University of Veterinary Medicine
and Biotechnologies Lviv,
Pekarska Str., 50, Lviv, 79010,
Ukraine.
Tel.: +38-097-712-50-22
E-mail: kna2013kna@yandex.ua

Shutak, O.S., Konoplenko, N.A., & Podoliak, M.V. (2018). Zomorphic images of Ukrainian folklore: demiurge birds in the Ukrainian winter calendar ritual poetry. Scientific Messenger of Lviv National University of Veterinary Medicine and Biotechnologies. 20(86), 142–146. doi: 10.15421/nvlvet8628

The world-view system of Ukrainians is one of the richest and symbolically-filled models of knowledge of the surrounding world, which fully represented itself in various forms of art and, above all, in folklore. It is the oral folk art that most fully preserved the representation of the ancient Ukrainians about the establishment of the world, the appearance of the first plants and animals, the emergence of elements, human, etc. At that time, when there was no written language yet (prehistoric period), our ancestors broadcasted their understanding of life processes by means of verbal literature, encrypting it in a figurative system. The article examines the history of the study of zoomorphic images in Ukrainian folklore from the 1930s to the present, points to the diversity of interpretation of animal symbols in different genres of oral folk poetry, and focuses on the symbols of demiurgeous birds. It is in the poetry of the winter calendar ritual cycle, as the oldest stratum of Ukrainian folklore, that we find the image of the birds-founders of our world, which forms a coherent picture of the mythological notions of our ancestors about its beginning. In carols and shcherdivkas, in particular cosmogonic, ornithopes are a prominent place. The connection between the image of the bird and the two most ancient ideas-symbols – the true and the world tree-the most archaic models of the world order – is analyzed. At a time when in folk poetry of other genres, ornithomorphic images carry a diverse semantic load, then in cosmogonic carols they symbolize only the process of creation, where the act of diving, immersion in the right is a symbol of the «conception» of the world, the penetration and degeneration of one life-giving energy into another (the idea of fertility). It was in the images of the falcon and the pigeon, pure and good beings, that our ancestors saw the founders of all living things, they considered their primary source and life-giving energy.

Key words: Ukrainian folklore, zoomorphic images, symbol, worldview, demiurge birds, ancient water, world tree Ukrainian folklore, zoomorphic images, symbol, worldview, demiurge birds, ancient water, world tree.

Зооморфні образи українського фольклору: птахи-деміурги в українській зимовій календарно-обрядовій поезії

О.С. Шутак, Н.А. Коноплєнко, М.В. Подоляк

Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького,
м. Львів, Україна

Світоглядна система українців – одна з найбагатіших та символічно наповнених моделей пізнання навколишнього світу, яка повноцінно себе репрезентувала у різних видах мистецтва і насамперед – у фольклорному пласті. Саме усна народна творчість найповніше зберегла уявлення давнього українця про постання світу, появу перших рослин та тварин, виникнення стихій, людини, тощо. У той час, коли ще не існувало писемності (доісторичний період), за допомогою усної словесності наші пращури транслиували своє розуміння життєтворчих процесів, зашифровуючи його в образній системі. У статті розглядається історія вивчення зооморфних образів в українській фольклористичі від 30–40 рр. XIX століття до сьогодення, вказується на різноплановість трактування тваринних символів у різних жанрах усної народної поезії, акцентується увага на символіці птахів-деміургів. Саме у поезії зимового календарно-обрядового циклу, як найстарішому пласті українського фольклору, ми знаходимо образ птахів-зачинателів

нашого світу, що утворює цілісну картину міфологічних уявлень наших пращурів про його початок. У колядках та щедрівках, зокрема космогонічних, орнітообрази займають чільне місце. Проаналізовано зв'язок образу птаха з двома найдавнішими ідеями-символами – праводи та світового дерева – найархаїчнішими моделями світопорядку. У той час, коли у народній поезії інших жанрів орнітоморфні образи несуть різноманітне семантичне навантаження, то у космогонічних колядках вони символізують лише процес творення, де акт пірнання, занурення у праводу – це символ «зачаття» світу, проникнення і переродження однієї животворчої енергії в іншу (ідея родючості та плодючості). Саме у образах сокола та голуба, чистих і добрих істот, наші пращури бачили зачинателів усього живого, вважали їх першоджерелом та життєдавчою енергією.

Ключові слова: український фольклор, зооморфні образи, символ, світогляд, птахи-деміурги, правода, світове дерево.

Світоглядна система українців – одна з найбагатших та символічно наповнених моделей пізнання навколишнього світу, яка повноцінно себе репрезентувала у різних видах мистецтва і насамперед – у фольклорному пласті. Саме усна народна творчість найповніше зберегла уявлення давнього українця про постання світу, появу перших рослин та тварин, виникнення стихій, людини, тощо. У той час, коли ще не існувало писемності (доісторичний період), за допомогою усної словесності наші пращури транслиували своє розуміння життєтворчих процесів, опоетизовували та зашифровували їх у міфологічні образи та символи.

Одним із таких засобів і є зооморфна символи. «Будь-який фольклорний образ є кодом цілої системи міфологічних уявлень, що існували раніше і продовжують існувати у свідомості сучасної людини у прихованих формах» (Pastukh, 2001). А. Нікітіна стверджує, що вивчення зооморфного образу як специфічного елемента системи традиційних уявлень із урахуванням виявлених особливостей його вживання у різному матеріалі (фольклорному, етнографічному, лінгвістичному), на різних рівнях (міфологічному, акціональному, «соціальному»), дає підстави стверджувати важливість тваринних образів у системі народного світобачення (Nikitina, 2002).

Студіювання зооброзів в українській усній словесності почалося у 30–40 рр. XIX ст., з рукописної праці видатного українського славіста І. Вагилевича «Слов'янська символіка», яку охарактеризувала сучасна дослідниця О. Левчук у своїй розвідці «Зооморфні образи українського фольклору: історія і методологія дослідження» (2011), вважаючи її першим і найгрунтовнішим доробком не лише в українській фольклористиці, а й у слов'янській загалом. «Сучасні дослідники тваринних образів, – зазначає О. Левчук, – (за винятком окремих учених) зовсім не беруть до уваги теоретичні постулати, які ще у середині XIX століття розробив український фольклорист» (Levchuk, 2011). І. Вагилевич уперше поставив на наукову основу аналіз проблеми універсальності тваринного образу-символу, де розглянув зоосимволи у зв'язку з іншими символічними системами.

Наступний важливий крок у трактуванні тваринної символіки здійснив М. Костомаров у своїй магістерській дисертації «Об историческом значении русской народной поэзии» (1843) – першій у цій царині друкованій праці. Він поділив українську фольклорну символіку на п'ять груп, де рослинний і тваринний віддає найпочесніше місце, вважаючи її найважливішою і найрозгалуженішою в нашій усній словесності.

Кінець XIX століття ознаменувався появою розвідок про окремі види тварин. Так, світ побачили студії

Д. Лепкого «Людові вірування про птахи» (1885) та М. Сумцова про тура, ворону, зайця, мишу та бджіл, які друкувалися упродовж 1887–1893 років в часописах «Киевская старина» та «Этнографическое обозрение» (Sumcov, 1887; 1890; 1891; 1893).

Пізніше, починаючи з перших років XX століття, в українській науці про фольклор простежується тенденція вивчення зооморфних образів у межах певного жанру усної словесності: В. Данилов (Danilov, 1907) здійснює аналіз символіки птахів та рослин у голосіннях, Г. Булашев (Bulashev, 1992) – у легендах, П. Романюк (Romaniuk, 1986) та О. Цвид-Гром (Tsvyd-Hrom, 1999) описують зооброз поліського весілля, а Л. Дунаєвська (Dunaievskaya, 1987) характеризує їх у величезному казковому матеріалі.

На початку XXI століття в українській фольклористиці з'являються дисертаційні дослідження образу зозулі Н. Пастух (Pastukh, 2001) та хтонічних тварин В. Пономаренка (Ponomarenko, 1999). Цікавими методологічно є ґрунтовні студії образу коня О. Левчук (Levchuk, 2010; 2011).

Як бачимо, в українській науці про усну словесність упродовж двох століть проведена величезна, титанічна робота, однак ще й досі нема однієї синтезованої праці, яка б охоплювала увесь різновид зооброзів у всіх жанрах народної поезії.

Предметом нашої розвідки є птахи-деміурги у колядкових переказах українців, їх роль у світотворчому процесі. Саме у поезії зимового календарно-обрядового циклу, як найстарішому пласті українського фольклору, ми знаходимо образ птахів-зачинателів нашого світу, що утворює цілісну картину міфологічних уявлень наших пращурів про його початок. М. Грушевський у своїй «Історії української літератури» (1924) про важливість, архаїчність та законсервованість зимових календарно-обрядових пісень писав: «Колядковий репертуар став збірником, архівом нашої поезії, в котрій тільки по спільності мотивів та по різним верхнім мотивам, як напр., віршовий ритм або рефрен, дослідник пізнає те, що належало до весняного, до купальського, до обжинкового циклу і що заціліло тут в невеликих, розуміється, останках, в фрагментах, включених до колядки, до щедрівки, то як епізод, та урятувалося тим чином від повної загибелі» (Hrushevskyi, 1993).

У колядках та щедрівках, зокрема космогонічних, які є сукупністю міфологічних уявлень наших пращурів про становлення навколишнього світу, його початок, орнітообрази займають чільне місце. Насамперед птахів пов'язують з двома найдавнішими ідеями-символами – праводи та світового дерева – найархаїчнішими моделями світопорядку з його чіткою структурою. За Н. Лисюк, вихідна світобудова, представле-

на у колядках, – це «впорядкована (центрована), поряд із констанцією відсутності деяких необхідних для людського життя складників («не було ні неба, ні землі», а також світла, сонця), імпліцитно постулюється наявність необхідних першоелементів і стихій, причому системно організованих: це першоокеан, у центрі якого височіє першодерево, де звили гніздечко птахи-деміурги» (Lysiuk, 2001).

Почнемо з праводи. Ідея первісних вод у колядкових переказах має такі іпостасі: море, озеро, бистрі ріки, криниця, Дунай, море серед широкого поля, яке утворилося з роси, що впала з неба чи райського дерева, благодатні води зі сліз Господа, у яких Творець купається, надаючи цим водам святості, сакральності. У космогонічних міфах море «чорне», «синє», «темненьке», Дунай – «тихий» і «глибокий». Усі ці ознаки вказують на автентичність образу праводи та його національну окрасу (географічний чинник: українське Чорне море, річка Дунай тощо). Саме у цих водах божі діла ділаються, з них птахи-деміурги, пірнаючи, дістають необхідні світотворчі елементи – «три користи», «три пожитоньки», з яких утворюється земля, небесні світила, з'являються життєво необхідні продукти: жито і пшениця, тощо:

Юж се впустили в глибоке море,
В глибоке море на самое дно,
Винесли нам (вни) три пожитоньки.
Перший пожиток – возимо жито –
Возимо жито людям на хлібець.
Другий пожиток – яру пшениченьку,
Яру пшениченьку на проскіроньку.
Третій пожиток – зелену траву,
Зелену траву для худобоньки...(Гн.,113)
(Hrushevskyi, 1993)

З особливим пієтизмом і повагою давні українці ставилися до води як до першоджерела усього живого, що пізніше отримало християнське нашарування та переросло, зокрема, в обряд посвяти води на Йордан.

Символіка світового дерева тривожила уми українських дослідників ще з середини XIX століття (М. Костомаров, О. Веселовський, М. Сумцов, М. Драгоманов), але найбільшої ваги цій проблемі надав М. Грушевський, якому вдалося систематизувати та конкретизувати думки попередників. Зазвичай світове дерево в українських колядках має такий вигляд: сосна, ялина, дуб, явір, яблунька, виноградна лоза, рожа, колоски пшениці, виноград. Це може бути як одиноке дерево, так і його триєдиність (три явороньки, три колоски пшениці, тощо). Хоча всі ці іпостасі – це представники української флори, але «за сими звичайними деревами стоїть, очевидно, образ дерева ідеального, символічного, «райського дерева» – дерева життя..., що сплинуло бистрими річками, несучи на собі родину, котрій адресується величальна пісня» (Hrushevskyi, 1993).

Райське дерево у космогонічних колядках перебуває у центрі: серед моря, посеред подвір'я, у центрі саду-городу, тощо, що робить його сакральним, давньою, первісною віссю всесвіту. Через такий символічний образ наші пращури пояснювали структуру світобудови, де райське дерево було його моделлю і

поставало з самого початку процесу творення, «із первовіка». Воно прадеревом у величальних піснях не називається, але ідея його первобуття і працасу, в якому воно перебуває, зазначається: «за праворітьми», «з нащада світа». К. Сосенко, автор унікальної в українській фольклористиці праці «Культурно-історична постать Різдва і Щедрого вечора» (1928), райське дерево йменує деревом життя, бо «воно приносить, спливаючи водами на світ, або ростучи серед «чистого поля» (правдивого простору) на землі – живучу твар: птиці, поли, звірину і людську рідню..., а в щедрівках як агнець любови й урожайности всего живого створіння на світі та родючості людського роду» (Sosenko, 1994).

Образ світового дерева присутній і в інших фольклорних жанрах: у веснянках, обжинкових піснях, весільній обрядовій поезії, тощо. А ще одним підтвердження невипадковості його символіки є українська вишивка, зокрема зображення прадерева на весільних рушниках у вигляді квітучого дерева, куща або квітки у горщику. Стаючи на такий рушник, наречені виконували обряд переходу, який символізував утворення нової родини, власного мікркосмосу.

Райське дерево має чітку структуру, складається з трьох (сакральне число) частин: коріння, стовбура та верху з гіллям. Коріння символізує підземний, темний світ, стовбур – земне життя, а верхівка – це божественна, небесна сфера, на якій знаходилося гніздо – символ зародження, початку всесвіту у фольклорних системах різних народів. Ці три сфери населяли різні представники фауни, які мали різне семантичне навантаження.

У корінні жили хтонічні істоти: змії, гади, ящірки, – уособлення небезпечних, потворних, нечистих істот, що в уяві наших пращурів асоціювалося з підземною стихією, маловідомим, тому і страшним потойбіччям.

Стовбур, середину світового дерева, облюбували: ведмідь – чоловічий образ з яскравою шлюбною символікою, заєць – носій еротичної семантики, бджоли – «божі пташки», які виробляють мед, корисний дарунок людям.

Птахи – це мешканці верху райського дерева. Використання того чи іншого орнітоморфного образу зумовлене спостереженням наших предків за їх поведінкою, кольором пір'я та періодом активності (час доби). Так сформувалася опозиція чистий – нечистий, де народна свідомість нечистими вважає яструба, шуліку, галку, крука, ворона, сову, пугача, кажана, сича, горобця, а до чистих зачисляє лелеку, ластівку, зозулю, чайку, лебедя, голуба, сокола, орла, жайворонка, тощо. «У фольклорі чисті птахи – це істоти, створені Богом, лагідні, покірні, помічники людини, Ісуса Христа, Божої Матері, апостолів, тощо. Натомість нечисті птахи – породження «нечистого» - хижі, кровожерливі істоти, що шкодили Спасителю (Богові, Богородиці, апостолам), не дотримувалися християнських заповідей» (Ukrainska folklorystyka, 2008).

У колядкових міфах птахи здебільшого наділені світотворчою функцією. Вони – не лише мешканці райського дерева, а й неба, що наближає їх до Творця. Вони, насамперед, деміурги. За К. Сосенком, світ не

виник сам по собі, і «хоча була праматерія, тобто правода чи праоксеан («їдна водонька», «синє море». Дунай), хоча було і прадерево, – та треба було чинника понад них, щоб праводу для світо творчого діла ужити та щоби розбудити до життя зародкові сили природи» (Sosenko, 1994).

Таким каталізатором, рушієм у народному світогляді є саме птахи, а у зимовій календарно-обрядовій поезії – це голуб та сокіл (орел). І праморе, і світове дерево перебували у статичному, мертвому сні, «поки не злетіли на зелений явір чи на черемушку серед моря три голубоньки та не збудили всесвітнього свитаннячка раннього. Ці збудильники почину світа і відтак його творці це, по виразній думці народу, верховні, духовні єства всесвіту; це добра сила, якій світ завдячує життя» (Sosenko, 1994).

І сокола (орла), і голуба наділили українці виключно позитивною характеристикою, оскільки вони є деміургами великого добра – навколишнього світу, а у такому величному процесі виключена участь злих, темних сил. У космогонічних колядках нема навіть натяку на дуалізм. На відміну від фольклорної прози (казки, перекази, легенди), в різдвяній поезії домінує монотеїстичний світогляд, коли творчий процес знаходиться у протекції Бога або його трансформованих помічників – птахів, ангелів. Орнітоморфні образи є деміургами землі, неба з його світилами та всіх необхідних людині пожитків. Цікавий приклад творчого процесу голубами-деміургами дає одна із колядок Гнатокового корпусу:

Коли не било з нащада світа,
Тогди не било неба ні землі,
Ано лем било синєє море.
А серед моря зелений явір.
На явороньку три голубоньки,
Три голубоньки радоньку радять,
Радоньку радять, як світ сновати:
Та спустимося на дно моря,
Та дістанемо дрібного піску –
Дрібний пісочок посіємо ми,
Там нам ся стане чорна земляця.
Та дістанемо золотий камінь –
Золотий камінь посіємо ми,
Та нам ся стане яснеє небонько.
Ясне небонько, світле соненько.
Світле соненько, ясен місячик,
Ясен місячик, ясна зірниця,
Ясна зірниця, дрібні зіздохки (Гн., 112)
(Hrushevskyi, 1993).

У той час, коли у народній поезії інших жанрів орнітоморфні образи несуть різноманітне семантичне навантаження, то у космогонічних колядках вони символізують лише процес творення. Птахи-деміурги, хоча вони не водоплавні, пірнають на дно праморя, щоб дістати світотворчий матеріал як матрицю для всесвіту, вони його засівають (відображення землеробського світогляду). Творчий акт пірнання, занурення – символ «зачаття» світу, проникнення і переродження однієї животворчої енергії в іншу (ідея родючості та плодючості).

Сокола (орла) давні українці асоціювали з царем, королем саме за його величність, грацію та висоту

польоту. Якщо високо літає, то наближений до Бога, неба, отже сакральний, святий. Саме тому він наділений функцією деміурга, без якого б не відбувся світо-творчий процес. Здебільшого сокіл у колядкових міфах сивий («сив соколонько»). Це не лише забарвлення пір'я, передусім – це символ первинності, початковості, давнини та мудрості, бо лише мудреці можуть бути джерелом всесвіту, його деміургами (Господа у християнській традиції також зображується сивим мудрецем).

Трохи пізнішим орнітоморфним образом можна вважати голуба (голубів), який наділений тими ж, як і сокіл, якостями та виконує ту ж функцію творця. Він також сивий і також долучається до процесу пірнання та засівання (землеробський світогляд). Образ голуба у колядках вже має дещо християнське нашарування і досить часто трансформується у ангелів.

Таким чином, можна стверджувати, що величезний пласт українського фольклору, зокрема поезія зимового календарно-обрядового циклу, найповніше зберегла первісні, міфологічні, дохристиянські уявлення про світотворчий процес, ніби законсервувала у колядковій формі дохристиянський світогляд українців, де головну роль деміургів виконують птахи – сокіл та голуб. Саме у образах цих чистих і добрих істот наші пращури бачили зачинателів усього живого, вважали їх першоджерелом та життєдавчою енергією.

References

- Bulashev, H. (1992). *Ukrainskyi narod u svoikh lehendakh, relihiinykh pohliadakh ta viruvanniakh. Kosmohonichni ukrainski narodni pohliady ta viruvannia*. K. (in Ukrainian).
- Hrushevskyi, M. (1993). *Istoriia ukrainskoi literatury: V 6 t. 9 kn. K.: «Lybid»* (in Ukrainian).
- Danilov, V. (1907). *Simvolika ptic i rastenij v ukrainskikh pohoronnykh prichitanijah*. K. (in Russian).
- Dunaievsk, L. (1987). *Ukrainska narodna kazka*. K. (in Ukrainian).
- Kostomarov, M. (1994). *Ob istoricheskom znachenii russkoj narodnoj poezii. Slov'jans'ka mifologija*. K. (in Russian).
- Levchuk, O. (2010). *Dyvokin v ukrainskykh obriadovykh pisniakh. Narodna tvorchist u prostori ta chasi (Materialy naukovoi konferentsii v ramkakh VI mizhnarodnoho festyvaliu ukrainskoho folkloru «Berehynia»)*. K.: Mystetske obiednannia «Teren» (in Ukrainian).
- Levchuk, O. (2011). *Zoomorfni obrazy ukrainskoho folkloru: istoriia i metodolohiia doslidzhennia. Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva (Zbirnyk naukovykh prau)*. 15, 173–178 (in Ukrainian).
- Lysiuk, N. (2001). *Tekhnolohii tvorennia v ukrainskykh kosmohonichnykh koliadkakh ta lehendakh*. K., 245–252 (in Ukrainian).
- Nikitina, A. (2002). *Kukushka v slavyanskoy fol'klore*. SPb. (in Russian).
- Novykova, M. (1993). *Komentar. Novykova. Ukrainski zamovliannia*. K., 199–306 (in Ukrainian).

- Pastukh, N. (2001). Zoomorfni obrazy v ukrainskomu folklori. Obraz zozuli. Avtoref. dys... kand. filol. nauk. Lviv (in Ukrainian).
- Pastukh, N. (2001). Fenomen zoolohizmu u mifolohii ta kulturi (teoretychnyi aspekt). Z yoho dukha pechattiu... Zbirnyk naukovykh prats na poshanu Ivana Denysiuka. 2, 114–122 (in Ukrainian).
- Ponomarenko, V.V. (1999). Evoliutsiia khtonichnoho obrazu v ukrainskomu folklori. Avtoref. dys... kand. filol. nauk. K. (in Ukrainian).
- Romaniuk, P. (1986). Zoomorfni motyvy u tradytsiinomu poliskomu vesilli. Narodna tvorchist ta etnografia. 3, 32–38 (in Ukrainian).
- Sumcov, N.F. (1890). Voron v narodnoj slovesnosti. Jetnograficheskoe obozrenie. M., Kn. 4 (in Russian).
- Sumcov, N. (1891). Zajac v narodnoj slovesnosti. Jetnograficheskoe obozrenie. M., Kn. 10 (in Russian).
- Sumcov, N. (1893). Iz skazaniy ob pchelah. Jetnograficheskoe obozrenie. M., Kn. 17 (in Russian).
- Sumcov, N. (1891). Mysh' v narodnoj slovesnosti. Jetnograficheskoe obozrenie. M., Kn. 8 (in Russian).
- Sumcov, N. (1887). Tur v narodnoj slovesnosti. Kievskaja starina. (in Russian).
- Sosenko, K. (1994). Kulturno-istorychna postat Rizdva ta Shchedroho vechera. K.: Sinto (in Ukrainian).
- Ukrainska folklorystyka (2008). Slovnyk-lovidnyk. Ukladannia i zahalna redaktsiia Mykhaila Chornopysko-ho. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky (in Ukrainian).
- Tsvyd-Hrom, O. (1999). Zoomorfna symbolika u vesilnii obriadovosti Zakhidnoho Polissia. Problemy slavistyky: Naukovyi chasopys Volynskoho derzhavnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. 3–4, 56–60 (in Ukrainian).